

ZIMONYI ZOLTÁN

„Lobogó tűzű igehirdető”

FÉJA GÉZÁRÓL, A MAGYAR HALÁLTÁNC
MEGJELENÉSE ALKALMÁBÓL

Féja Géza posztumusz műve, bár egy letűnt világot dokumentál, olyan felzaklató ma is, mint amilyen felzaklató volt egykor az ujjait sebekbe dugó, az országot gyalog, szekéren bejáró „fanatikus igehirdető”, Féja Géza maga. A könyv úgy mutatja őt, ahogyan a Márciusi Front, a Viharsarok, a Régi magyarság bűvöletében felnőtt nemzedékek látták. Az elmúlt húsz-huszonöt évben ezt a jellegzetes arcot jószérivel csak a Viharsarok közvetítette; a könyvkiadás, miután Féja Géza 1957-ben visszatért a szellemi életbe, szabályos szépíróként faragott belőle, túlsúlylal munkássága másodlagos elemei jelentek meg, ifjúsági regények, versek és elbeszélések például, úgyhogy az újabb nemzedékekben jószérivel már csak költő, szépíró, esszéista élt, legfeljebb a „daliás” idők egykönnyes írójaként, a Viharsarok szociográfusaként. Pedig Féja Géza fölkavaro egyéniség volt, a mozgalom embere, „magyarázó”, „lobogó tűzű igehirdető”, „az első őrzáratok vezetője”, „hatalmas gége” stb., ahogy a kortársak visszaemlékeztek rá, illetve megörökítették.

A most megjelent első (igen megkésett s így ugyancsak időszerű) válogatás Féja Géza publicisztikájából helyreigazítja az elrajzolódtól képet. Mégsem „perújrafelvétel” a Féja-ügyben, ha létezik egyáltalán ilyen, hanem tárgyilagos és elgondolkodtató hang és érv. Az író jellegzetes arcát mutatja meg. Ilyenformán kihívás a gondolatok, vélemények cserebomlását elutasító Féja körüli meddőségben, s arra ösztönöz, hogy termékeny szempontot keressünk a pályakép megközelítéséhez, hogy lépünk ki végre a kortársi emlékezések sérelmi szemléletéből. Eddig ugyanis ezek uralták a terepet. Ez magyarázza, hogy a szellemi élet aligha nyelt el és eresztett át magán emésztetlenül több, egymásnak homlokegyenest ellentmondó véleményt, mint amit Féja Gézáról számon tartanak. Szerencsére az utóbbi években megjelent tudományos szakmunkák (Lackó Miklós, Juhász Gyula, Némedi Dénes, Salamon Konrád és Agárdi Péter [Fejtől] könyve például) tárgyyszerűségükkel javítottak az áldatlan helyzeten: e kisebb nyilvánosságú dolgozatok szelleme azonban egyelőre kevésbé járta át a közvéleményt, amelyben a sarkítottan ellentmondó vélemények továbbra is anélkül keringenek, hogy a különféle Féja-képek egymásra vetítődnének, egységes fejlődésképpbe foglalódna a pálya, látnánk Féja erőnyeit és hibáit, tudnánk, hol tévesztett utat, tanulnánk botlásaiából s az értékeit örökséggé téve helyeződnek el végre gyötrelmekkel, tévedésekkel és hősiességgel teli huszadik századi szellemi-irodalmi életünkben.

A komolyabb ellenvetések Fėja munkásságában általában társadalomképének a szilárdságát, műfajainak (szociográfia, történeti, irodalomtörténeti esszé) felszínességét, riportszerűségét, retorikus stílusát, indulati színezését, végső soron a hiányzó tudományosságát kifogásolják. Erdei Ferencsel szembeállítva meg szokták állapítani róla, hogy nincs összefoglaló társadalomszemlélete. Fülünkbe csengenek Móricz Zsigmond szavai is, ő a Viharsarokból a szónokot hallotta ki elsősorban, a stílus lángolása perzselte meg. Több, Fėjáról rajzolt kortársi emlékezésből tapintatosan bár, de félreérthetetlenül a „hordósónok” alakja kerekedik ki. Különös képességeit mindenki elismerte: élőszóban és írásban egyaránt hatott a tömegekre: a legtöbben azonban rögvést hozzászék, hogy csak alaptételeket mondott ki, „vajt füleknék közhelyeket” (Illyés), szimplifikált, több volt benne a „göz”, mint a „megfontolás” (Németh László).

Fėja Géza sok tekintetben kora gyermeke volt. A rá annyira jellemző szellemi magatartás megjelölte egészen más világnézetű és egyéniségű pályatársait is, azok közül természetesen, akik hitték az írás közösségi-politikai funkciójában. Születése 100. évfordulója, illetve a Lukács-centenárium irányította rá például a figyelmet Rudas László szerepére, illetve egy korjelenségre, a húszas évektől egyre jellegzetesebbé váló (kommunista) debatter attitűdre, amelyet a tudós és tanító Rudas nemcsak felvállalt, hanem szinte azonosult is vele. A szereppé vált debatter önállósította az elutasítás attitűdjét, ám maga a vita, „mint el nem döntött alternatívák végiggondolási és végigharcolási formája”, mint kritika háttérbe szorult benne. E jelenséget Mesterházi Miklós írta le Fėjára is ráillő érzékletességgel: „Az önállósult debatter, a »csillogó«, a »szellemes« vitaközö sajátos intellektuális beállítottságot jelent. Le kell győznie az ellenfelet: szikár érveléssel, inkább csak logikai konstrukciókkal és lépésekkel föl kell mutatnia az ellenfél álláspontjának abszurd voltát, következményeinek veszélyességét [...] a debatter mindig döntő összecsapást vív, [...] ügyet szolgál, melynek híveket kell toboroznia, vagy a híveket legalább is megőrizni a kísértéstől; tehát a debatternek meg kell mutatnia a pokol fertelmes mélységeit és a mennyország gyönyörűségét, hogy a hívek lássák, mit választanak. El kell söpörnie az útból az ellenfél taktikázgatását, amellyel palástolni igyekszik valódi arcát; redukálnia kell az ellenfél érvelésének »árnyalt« körmönfonságát a tiszta és nyilvánvaló hamisságra. Az olyan debatter [...] aki [...] a kifinomult elméleti érvek szintjén marad, kerülve a személyhez szóló (személy elleni) érvelést, aki tehát nem ellenfele gyöngéjét keresi, hogy aztán azt megtalálva lehetőleg halálosan beledöfjön, nos, az nem debatter: tulajdonképpen fából vaskarika.” (Mesterházi Miklós: Rudas László és a húszas évek Lukács-vitája. Magyar Filozófiai Szemle, 1984. 1—2. sz. 94—95. l.)

Fábry Zoltán szellemi tartásáról Koncsol László állapította meg, hogy a „pillanatok és helyzetek szorításában”, az 1930-as években őrlő malomkövek között túlzottan szélsőségesen válaszolt az állapotok kihívásaira. Fábry ekkor „fényévekre sodródott a szellemi ember eszményi típusától, s egyoldalúságai-val, dühödt szélsőségeivel, kései, szégyenkező önkorrekcióival inkább arra szolgáltatott példát, hogy miként nem szabad egy embernek egy szellemi pályán mozognia s a művészetéről gondolkodnia, így tehát — kiélezett fogalmazásban — életműve megannyi tévedés meg pálfordulás, annak ellenére példája, önként vállalt magatartásmintája lehet egy közösség irodalmának, ön- és társa-

dalomszemléletének". Koncsol Fábryt szónokként ábrázolja: „életművét rétor-sága, az agórán (fórumon) való közszereplése, legnemesebb értelemben vett néptribunsága szülte olyanná, amilyen [...] Írásainak pátosza, evidencia-szintje, vitázó éle, demokratikus elkötelezettsége, nyelvének költői elemekkel kevert racionalizmusa, a pillanatérzék, a naprakész válaszok és ítéletek külön is, együttvéve is a szónokot és a műfajt jellemzik.” (Koncsol László: Irodalmunk hiteles képe — kívülről. Irodalmi Szemle, 1984. április, 369—370. l.)

A „féjzmus” — a harmincas években valóban forgalomba került ez a fogalom — a debatter és a rétor sajátos ötvözete, s mint ilyen, korjelenség. E szerep jól illett Féja egyéniségének alapdiszpozícióihoz: gúny, ellenkezés, bizonyos fölényesség és önértzet, kíméletlen, olykor durva támadókedv jellemezte; a debatter extrovertáltsága ugyanakkor Prokruszesz-ágy is volt számára, lecsonkolta egyénisége gazdagabb és szélesebb, introvertált, intellektuálisabb részét. Eötvös-kollégista évfolyamtársai (Barta János például), úgy is emlékeznek rá, mint a modern költészet vájtfulűlű értőjére, Rilke hívére. 1945 utáni évtizednyi kényszerű békéscsabai „fenyvernyugvásakor” — a debatter szerepvesztésekor — vallásos elmélkedéseket és világirodalmi tanulmányokat írt (Egy hívő naplója, Európa emlékezete címmel), az idős Féja irodalomtörténeti, kritikai „jóvátételei” is nyitottabbnak mutatják őt, mint amilyené a húszas-harmincas évek vitáiban szikárodott.

A „féjzmus”, ez a „kereső, kutató, terveket kovácsoló, félig irodalmi, félig társadalom- és gazdaságpolitikai irány”, ahogyan kortársa, Farkas Jenő jellemezte még a harmincas években, erős szociális érzékenységre, társadalmi és nemzeti felelősségérzetre alapozódott. Féja szinte vonzódott a társadalmi bajokhoz, éles szemmel vette észre a sérelmeket, az igazságtalanságokat, bajlátó volt a szó legnemesebb értelmében, ehhez társult a tények elkiáltásának különös ereje, s a fentebb bemutatott hitvitázó-debatter készség. Érdemes megfigyelnünk, hogy a nyilvánosság előtt majd mindig a „pártember” angazsált pozíciójában lépett fel, nyíltan kiállt politikusok és politikai irányzatok mellett, úgy, ahogyan azt írók nemigen teszik. Kérdés tehát, vajon jól közelünk-e magához a jelenséghez, midőn egzakt társadalomkutató módszert kérünk számon Féja Gézá, s a szociográfia leértékelődését látjuk abban a változatban, amivé a műfaj a kezén formálódott. Mi is a „féjzmus” igazán, társadalomkutató, szépirodalom vagy publicisztika? A tudomány, a művészet avagy az újságírás valóságviszonyát, műfaji jellegzetességeit, stílusát helyes-e számon kérnünk rajta? A Magyar haláltáncról szólva, alighanem azt kell tisztáznunk elsősorban, hogy milyen szellemi magatartásforma érvényesül benne: a társadalmi jelenségeket sokoldalúan, tárgyyszerűen vizsgáló tudósé, az önmagának, saját élményeinek, belső igazságainak elkötelezett íróé, illetve a politikai eszmékhez és áramlatokhoz kötődő, tollát ügyek és mozgalmak szolgáltaiba állító publicistáé? (E szétválasztás nem szembeállítás, csupán megkülönböztetés. Szépirodalom és publicisztika egymástól független, ám egyenrangú írásformák. Műfaji sajátosságaik, valóságviszonyuk, elkötelezettségük érvényesítési módja, érdekeltségük a társadalmi jelenségek különböző övezeteiben jól elkülöníti őket; ugyanakkor mindkettő használ belletrisztikus elemeket; az igazi publicisták magasrendű szépírói megjelenítő képességgel is rendelkeznek.)

Féja maga szociografizálásnak tekintette munkásságának szóban forgó vonulatát, egy nagy „munkaterv” részének, amely során felméri majd az egész országot, hogy a reform, az alkotó politikai munka megindulhasson.

A szociográfia Lackó Miklós szavaival „metapolitikai” színezetben tűnt fel, így a műfajmegjelölés védőpajzs volt, amely mögé el lehetett rejteni a publicisztika kézenfekvő politikai kötődéseit. Féja Géza a harmincas évek végéig ellenzéki újságíró volt. Az ellenzéki beállítottságban a rendszertől való függetlenség központi értéként jelenik meg, a szociográfia műfaja alkalmas a politikai szándék elrejtése mellett a hatalmi befolyásolás elhárítására is; empirikussága (az egyedi és egyszeri tények cáfolhatatlansága) pedig védelmet is jelenthet a szerzőnek. Egyetérthetünk továbbá Némédi Dénes megállapításával, hogy akkoriban „a szociográfia sokfelé tartó törekvések gyűjtőmedencéje volt. Sokarcúságát meghatározta közéleti szerepéből származó sokfunkciós volta: megismerő, megismertető, irodalmi és politikai műfaj volt”, „egyszerre értekezés, röpirat és szépirodalom”. (Némédi Dénes: A népi szociográfia 1930—1938. 24., ill. 23. l.) Úgyhogy a szociográfia korabeli fogalmába a publicisztika bizonyos válfaja éppenséggel befért, semmi sem zárja ki, hogy a szó klasszikus értelmében publicisztikának tekintsük, amit Féja Géza maga szociográfiának nevezett. Féja publicistaként lett ismert és jelentős alakja a két háború közötti kornak, első elismerését is ezért a tevékenységéért kapta: a székésfőváros Rákosi Jenő újságírói bizottsága a díját neki ítélte oda 1936-ban. A Magyar haláltánc című gyűjteményben közzétett írások is a publicisztika jelenségekörébe tartoznak. Vannak jelek rá, hogy Féja Géza már egyetemistaként újságírónak készült, mégis csak a pályakezdő — kevés sikert hozó és nem is színvonalas — költői kísérletek, továbbá néhány novella, műfordítás, irodalomkritikák és tanulmányok után talált rá a maga legsajátabb műfajára, tehetsége igazi természetére. Meglehetősen pontosan behatárolható politikai újságírói színre lépése: egy Bajcsy-Zsilinszky Endre oldalán, Szabó Pál társaságában tett beregi útról számol be az Előőrsben, a választások előkészületeként 1930-ban. Az igazi nyitány: az Országépítés vagy junkerpolitika? című cikke (Előőrs. 1931. február 1.), ebben hitet tett Zsilinszky pártprogramja mellett. A Nemzeti Radikalizmus című broszúrát élete legfontosabb, útmutató élményei közé sorolta, a magyar államalapító, társadalomszervező gondolat reneszánszát fedezte fel benne. Számunkra most a hangnem a figyelemre méltó, a feltétlen elkötelezettség, a fenntartás nélküli azonosulás és csatlakozás. Azaz: a publicista attitűdje, a kitisztított, szinte sematizált képlet, az azonosulás és elhatárolódás, az árnyalatok kerülése. E szerep logikája, hogy a szakításkor Bajcsy-Zsilinszky Endrétől is élesen határolódik majd el új politikai irányának, a Márciusi Fronthoz vezető útnak megfelelően. A későbbiekből is ismerjük olyan cikkeit, amelyekben nyíltan kiállott politikai irányzatok, illetve személyiségek (például Teleki Pál) mellett.

Sokak szemében az újságíró befolyásosabb személynek tűnik, mint egy egy miniszter. Meglehet, hogy nagyobb is a hatása a közvéleményre, s így közvetve maga is politikai tényező, helytelen lenne azonban a feje köré a politikai nimbuszát szőni. A publicista nem alkotója, hanem közvetítője a politikának; a napi sajtóban felszánt toll, írói képesség találkozhat össze szerencsésen vagy szerencsétlenül valamilyen politikai programmal. A publicisztika színvonala ezért függvénye egy-egy kor politikai kultúrájának, annak, hogy léteznek-e életképes, világnézetileg is tisztázott célkitűzésű pártok, amelyek keretet és hátvédet adhatnak a magasra törő publicisták működésének. A két világháború közötti újságírás magas nívója egyenes következménye volt annak, hogy léteztek ellenzéki pártok és lapok, a harmincas évek második fe-

léig legális a liberális szellemiség. S talán már sejtjük is, mennyire nem veszélytelen, ha a szépíró, és a publicistát összekeverjük, egyetlen alkotón belül is akár. Elegendő csak a Féjával kapcsolatban sokat idézett Németh László-mondatra gondolnunk: Féja óriási gége, amit beleszuggeralunk, mindnyájunknál jobban eldörgi. (Homályból homályba, I. k. 495. l.) E kétségkívül találó, ám kicsinylően használt minősítés a szépíróra valóban becsmérítő; alkalmasságot, rátermettséget sejtet. viszont egy pártnak, mozgalomnak való elkötelezett magatartás, a publicistahivatás szemszögéből. Németh László az írói függetlenséget mindennél többre becsülte, háttal akart állni korának, mint Tolsztoj, Féja viszont az idő tájt mozgalmi ember volt, a politikai izgalmak sűrűjében járt, hatni akart, és befolyásolta is a közvéleményt. Püski Sándor mondta egy szóbeli visszaemlékezésében: „Az ő szerepét én a népi mozgalomban elsősorban éppen a publicisztikai és a szónoki tevékenységében láttam. Számítva arra, hogy a népi mozgalom politikai mozgalommá alakul előbb-utóbb, nagy szükségét éreztem annak, hogy egy ilyen jellegű ember, ilyen tehetségű ember is legyen a mozgalomban. Ne csak szépíró vagy akár szociográfus, hanem aki tud a tömeg és közösség nyelvén szólni vagy írni. Erre Féja nagyon alkalmasnak látszott.”

Féja Géza újságírói pályáját Bajcsy-Zsilinszky Endre indította el. Az Előőrstől kapott szabadjegy lehetővé tette, hogy a fiatal esztergomtábori tanár vasárnaponként beutazza az országot. Döntőbb volt azonban a politikai keret, Zsilinszky határozott egyénisége, jól körvonalazott programja, amely betárolta Féja Géza tollát is. Féja az Ellőrsben és a Szabadságban nőtt fel azzá a újságíróvá és közéleti emberré, akivé a harmincas évek derekának forrongó mozgalmaiban lett. Ez idő tájt azonban, ha a Magyar haláltánc évgyűrűit is megkülönböztetjük — maga a könyv ugyanis tematikusan építkezik — még a lírai hevület emeli a cikkeit, e korszaka inkább kérdező, látleteket rögzít, később gyógymódot is ad, válaszol.

Amikor Féja Géza a gazdasági válság éveiben az „első őrzáratok” élén elindult a nép közé, a „történelmi halál” iszonytató képeit látta meg. A nagybirtok, s az ország egész politikai szerkezete akadályozta a paraszti fejlődést, a földnélküliek a koplalás, fázás és sűrű halál kegyetlenségében rájöttek „a legborzalmasabb emberi önkívületre: a haláltáncra, a pusztulás mámorára”. A gazdasági romlás belső eltorzulással járt, a szerencsétlenek szektákba menekültek, önfenntartó ösztönüket is odadobták. Az összeroppanó lelkek vitustánca, haláltáncnak ez a válfaja borzaimasabb, gyötrőbb a túlélrett, pusztulásra ítélt, letűnő, végét érző közösség tombolásánál, ahogyan Ady jelenítette meg a kiegyezés utáni emberöltőnyi dáridót: „*Most már orgia és eszeveszett / Haláltánc már a nemes urak tánca.*” Borzalmasabb, mert egy feltörekvő osztály életereje bénult, mielőtt még történelemformáló erővé válhatott volna. „A parasztság emelkedő vágyait, friss előretörését visszaszorították, mesterségesen elhervasztották, végül pedig a nihilizmus párkányára lökték.” (Féja Géza: Magyar haláltánc, 9. l.)

„Ki fogja meg a kezüket? Ki fogja visszarántani őket?” Publicistaként Féja Géza e nihilizmus ellen kelt fel, „az eszmélkedésnek a kilombosodásáért”, hogy ne maradjanak kidalolatlan, rejtetten a néma kínszenvedések, ne vakság legyen a magyar vonás, „hályogot tépve” sokasodjanak az „új-látó” szemek. Szinte jelképe lehetne a „féjizmus” felé elindult, debatter-rétori szerepet felvállaló Féja Géza kételyeinek és indítékának a Magyar haláltánc

címképe, *Müller Miklós* expresszív foto-epigrammája. A borítón mindössze két kéz. Kifordított, üres tenyerek, az érzékeny negatívra a lencse egy osztály és egy életsors jelképét rajzolta. Barázdák, árkok, gödrök — kétkezi munkás sorsvonal, olyasvalakié, akinek ez a két tenyér az egyetlen „szerszáma”, termelőeszköze, létét tengető vagyona. Olyan üres, hogy elvenni belőle már semmit sem lehet, ide csak adni szabad és adni kell. Megadó, engedelmes, mégis vádoló tenyerek. Nem ökölben, s nem is koldulásra; a megnyomorított talán még mosolyogni is tud. Tiborc még csak panaszkodik, még kér, s nem vesz és ragad. Ökölbe szorul-e vagy kéregetésre alázkodik? „Nagy politikai hatóerőknek” lesz-e kovácsolója, vagy foszló reményekbe, omló partfalakba, történelmi illúziókba kapaszkodik? Sorsa történelmi feladat vagy történelmi halál? „Történelmi halál”, „történelmi munka”, „történelmi feladatok”, „történelmi realizmus” — ezeket a fogalmakat szerette Féja Géza használni. Megérezte, hogy nagy átalakulások küszöbére ért a társadalom, s ilyenkor a szellem világában a „casus belli” — a változások előszele — a valóság felmérését követeli meg. „[...] a valóság felmérése nem a letűnt realizmus irodalmi eszközeivel történik, hanem a ma élő s ható tényezőket, törvényeket és jelenségeket történelmi gyökerükig vezeti vagy érezteti vissza. Nemcsak az életszemléletet és a társadalmi tudatot alakítja át, hanem a sorsszemléletet is. Történelmi események s letűnt történelmi korszakok visszavarázslása helyett az írást mélyíti történelmi cselekedetté a történelmi realizmus [...]” (F. G.: *Magyar haláltánc*, 293. l.) Az írást mélyíteni történelmi cselekedetté — ez volt Féja Géza szándéka is. Tudta és vallotta: politikai és gazdasági szervezethez nélkül a nép nem javíthat a sorsán. A gazdasági életben a szövetkezés, a társadalomban és a politikában pedig a szervezkedés a cél. Hivatásának érezte, hogy tollával elősegítse az „elhelyezett szegénység” megszerveződését. Esztergomtábori tanár korában kezdte begyalogolni a környék bányatelepeit, nyomorult falvait, mint visszaemlékezésében írta, ekkor már megérkezett a gazdasági válság, a bányászok jelentős részét szélnek eresztették, a falvak népe megkezdte az éhezést. Ekkor láttam, hogy ezért a népért alig történt valami, hát felmutattam sorsát”. (Féja Géza: *Lapszélre, Szépirodalmi*, Bp. 1982. 16—17. l.)

Publicisztikájának válogatott kötete korrigálja a Féja Géza műhelyeiről belénkrögződött képet. Újságíróként az őt elindító Előőr, majd Szabadság (Bajcsy-Zsilinszky Endre hetilapjai) után a Magyarország munkatársa volt, amelynek szerkesztői: Zilahy Lajos (1934—1936), később Mihályfi Ernő (1936—1939), majd, miután a kormány saját lappá alakította 1939-ben, Szvatkó Pál (1939—1944. március 19., ekkor a Gestapo letartóztatta), illetve Dernői Kocsis László (a nyilas puccsig). Eléggé elterjedt az a beállítás, hogy az Előőr—Szabadság korszak után megtört Féja ígéretesen indult újságírói pályája, Bajcsy-Zsilinszky Endrével szakítva lealacsonyodott a tolla. Ellentmond ennek, hogy a válogatott kötet 129 írásából közel száz a Magyarországból került a kötetbe, 53 Zilahy, 42 Mihályfi szerkesztősködése idejéből, s mindössze 17 Zsilinszky lapjaiból. Ennek megfelelően a beválogatott írások zömmel 1934—1939 között keletkeztek, Bajcsy-Zsilinszky Endre és Féja Géza kapcsolatának fel lazulása, illetve eltávolodásuk idejében. Féját Zsilinszky indította el, vezető publicista és érett újságíró azonban a Magyarországnál lett, ahol a Zilahy-korszakban Bajcsy Zsilinszky Endrével párhuzamosan, felváltva írták a vezércikkeket. Féjának — a pártnak és vezérének alárendelt, jellegzetesen pub-

licista pozícióból — ekkorra már önálló politikai karaktere lett, ezzel függ össze eltávolodásuk elvi, s nem személyes indítéka. A Magyar haláltánc írásai osztják azt a legendát, hogy Féja elárulta Zsilinszkyt és átállt Gömböshöz. Cikkeinek radikális, progresszív hangja egészen mást bizonyít. Féja publicisztikája érettebbé válik, emelkedik ez időben, a feladatok és tennivalók tudatosabban kirajzolódnak, e korszakbeli publicisztikája mögött fölsejlik a polgári radikálisok, például Jászi Oszkár politikai befolyása.

Féja Géza publicisztikája a múlt századig visszanyúló, rétegzett magyar szociális mozgalom egyik fontos fejezete. A szociális mozgalmak klasszikus ráismerése, hogy a társadalmi helyzet nem változtathatatlan viszonyokon nyugszik, hanem az uralkodó gazdasági körülményekben, amelyek átnyúlnak a politikai jogok körébe is. Így, bár a támadási pontjuk a fennálló társadalmi rendszer, a szociális mozgalom harcmodora és eszköztára igen változatos, beletartozik a gazdasági és politikai elégedetlenség elemeinek felkutatása. Célja, hogy a nép minden sértett, öntudatos rétegében felkeltse a politikai leleplezés szenvedélyét. Bizalmatlanságot akar kelteni a hatalom részesei iránt, denunciálni próbálja a rendszer tüneteit. Leleplezni és bomlasztani. A politikai sajtó elősegíti az öntudatosodást, a saját problémákra ismerést, az egyedi gondok összegzését, az általánosító erjedést. Annál hitelesebb, minél inkább benne él a népben, együttérez vele, megosztja reményét és félelmét, szeretetét és gyűlöletét, örömét és bánatát; annál hatásosabb, minél konkrétan bírál, s nem általában harcol „a” rendszer, a hatalmi elit ellen, hanem a helyi tapasztalatokat tanulmányozza, a részleteket, az apróságokat, a gyakorlatot, az igazi életet, s azt elemzi, hogy hol kinek és miért, milyen módszerekkel sikerült a roppant nyomor és pusztulás ellenére valóságos javulást elérnie.

Az ellenzéki politikai sajtó e vonásai Féja publicisztikáját is jellemzik. A Magyar haláltánc riportjainak színhelyeiből egész magyar települési címtárat lehetne összeállítani. E „leltár” a helyi sérelmeket országos szintre emelte, átfogó propaganda volt, amely mind szélesebb rétegekben keltette fel az érdeklődést a politika iránt, kollektivizálta a mindennapos létharc tiprodásaiban szétesett embereket, tudatosította a sorsközösségüket. „[...] mindenféle szövetségi kísérlet helyett kössünk végre szövetséget a parasztság legjavával, tobozzuk a földreform hadseregét, szellemi és politikai csapatait” — jelölte meg Féja a feladatokat. (F. G.: Magyar haláltánc, 270. l.) „Nem kell félnünk az önismeret őszinte gyónásától” — hangoztatta másutt (uo. 313. l.), megfogalmazása kísértetiesen emlékeztet Marx álláspontjára: „A szabad sajtó egy nép kíméletlen gyónása önmaga előtt.” (Marx—Engels—Lenin: A sajtóról, Kossuth, Bp. 1974. 241. l.)

A Magyar haláltáncot bizonyos „kettősség” jellemzi. Az írások egyfelől rendszerbírálok, izgatnak, lelepleznek, felgyújtanak, követelőzőek, példaként állítják a népi autonómia alulról jövő politikai és gazdasági megnyilvánulásait. Másfelől viszont „lojálisak” az itt-ott tapasztalt „becsületes szociálpolitika”, humanus szellemű közigazgatás iránt, hangjuk instanciázó (mezőgazdasági gépeket beszerző szövetkezetek állami támogatásáért, a létminimum adómentességéért, filléres tankönyvekért, népi kollégisták ösztöndíjáért stb.), a „felülről meginduló reformpolitika” iránti igény és bizalom fejeződik ki bennük. E „kettősség” azonban nem kapkodás vagy ellentmondás, hiszen a szociális osztályküzdelmek tartalma és harcmodora kívánja meg e sokszínűséget.

Az osztályharc az elnyomott, társadalmi függőségben élő, alárendelt osztályok sajátos érdekeinek érvényesítése a politikában, a gazdasági és társadalmi

életben. Feloleli tehát a szociális és politikai harc széles területeit és különféle eszközeit. Maga az osztályharc, de annak még politikai formája sem azonosítható a polgárháborúval vagy forradalommal, amely annak csak egyik szélsőséges (végső) eszköze. Az osztályharc nemcsak a nagy csapásra tesz előkészületet, nemcsak a forradalmi rohamkürt megfújása a hivatása; beletartozik minden apró lépés, minden választási szövetkezés vagy egyesülés, amely az adott érdekeket előbbre segíti. Féja is igen változatos harcmodort alkalmazott, a kis lépések, apró kérések-követelések taktikájától a forradalom politikai kalandorságnak minősítésén (reform-hangulatkeltésen) át egészen a forradalmi út valózásáig.

A válogatás érdeme, hogy láttatni engedi Féja munkásságának eddig rejtve maradt, belső összefüggéseit és összetettségét, megéreztetni, hogy leghíresebb műve, a Viharsarok és a publicisztika egyetlen tömb, ha szabad az ismert hasonlatot tovább koptatni, mint a jéghegy víz fölötti és tengerbe merülő része. A kiemelkedő Viharsarok víz alatti talapzata, minden kiálló résznek megfelelő hétnyolcadnyi rejtett törzs Féja Géza kiterjedt, monumentális publicisztikája. Féja munkásságának ez a talapzata mindeddig rejtve maradt, ezért a Viharsarok szinte „libegett” az életműben. Szerencsés véletlennek, alkalmi telitalálatnak tűnt, talán ezért is fogalmazódhatott meg a kételkedőkben, hogy a Viharsarok szeretlen, kivételes elem Féja munkái között.

A Viharsarok és a publicisztika belső egysége ellenére sem véletlen azonban, hogy a szociográfiája miatt került Féja Géza a vádlottak padjára, s a perben osztály elleni izgatással terhelték. E mű ugyanis „forradalmibb”, mint Féja Géza publicisztikája általában. A cikkek, mint említettük, széles skálán szóródtak szét, a szociográfia viszont fókuszba gyűjtötte a táj társadalmi nyomorúságát, az anyag elrendezése szinte kiáltott a társadalmi felszabadulásért. Így összegzésként Féjának be kellett látnia az evolúciós reformfolyamatok kilátástalanságát, a felülről adagolt újítások csődjét. Bemutatta, hogy a reform köpönyege alatt az uralkodó rétegek magukat melengetik, mentik — ezzel állította szembe a jövő perspektívájaként egy nagy szellemi és politikai mozgalom elsöprő erejét, a közösség tusakodását vállaló cselekvést a politikai szabadságjogok kívánszáért. A Magyar haláltáncnak a dolgok természete szerint nincs ilyen fókusz, ezért harcmodora és taktikája az osztályharc lehetséges fegyvereit változtatja. Bizonyára sok olvasó számára reveláció a Magyar haláltánc reális parasztképe, továbbá az is, hogy a munkásrétegek is helyet kapnak Féja érdeklődésében. A válogató jól érzékelteti, hogy Féja népfogalma nem rurális, a munkásságot, sőt, általában a kétkezieket, köztük a kispolgári iparos rétegeket is ide sorolta; politikai értelemben volt csak népies, együttérzése mindenkör kiterjedt a városi populációra is.

Féja Géza publicisztikájának e kötetben olvasható része magas színvonalat jelez, meglátjuk azt a „lobogó tűzű igehirdetőt”, „fanatikus propagandistát”, akit Fejtő Ferenc, József Attila, Révai József is megbecsült. Megsejteti a rendkívüli tömeghatást, amelyet Féja tolla a harmincas években kiváltott. A Magyar haláltánc publicisztikánk csúcsteljesítményeihez tartozik. Pontosan körvonalazott általános program (a szociális harc) szolgálatában áll, mondanivalóját racionális érvekkel és tényekkel támasztja alá, érzelmileg is mozgósít, felzaklató, nagy hatású retorikus eszközökkel, zsrnáfogásokkal hoz izgalomba, pengére állítja a kérdéseket, nyílt és egyenes válaszokat ad rá, állásfoglalásra készlet és állást foglal maga is, mindig írói igénnyel, belletrisztikusan. Ars publicisticáját a konkrétságigény jellemzi. Egy 1935 júniusában megjelent cikkében

írta: „A »népi politika« ma jelszó lett, s ha megvakarjuk, még bizonytalanság és üresség lappang alatta. Lehetetlenség, hogy fiatalságunkat ilyen úrhöz kössük. Konkrét programra van szükségünk, elsősorban nekünk, kik a publicisztika útján járunk és minden ítéletünket, minden állásfoglalásunkat ehhez a konkrét programhoz kell mérnünk.” (F. G.: Magyar haláltánc, 268. l.) Féja politikai elve „magyarság és szocializmus találkozási pontja”, „országunk és életformánk függetlensége”, „népi politika”, azaz az élet összes sorompójának felnyitása a dolgozó osztályok előtt, új honfoglalás széles körű politikai szabadságjogok alapján; általános, titkos választójog, önkormányzó népi tevékenység, öngazdálkodás, a dolgozó osztályok, mindenképp az addig szervezetlen parasztrétegek tömörítése, „a hárommillió Földnélküli Jánossal kötött testvéri szövetség”, a közép-kelet-európai népek együttműködése. E politikai célokért, „becsület és jogos érdekeinkért” *törvényes* (legális), *ám döntően ellenzéki eszközökkel* gondolta a harcot. A társadalmi fejlődést azokban a vármegyékben ítélte kedvezőbbnek, ahol az ellenzéknek komolyabb súlya volt, Békésben például, ahol a legális ellenzékiesség lassú, szívós munkával gazdasági érdekvédelmet épített ki a nép számára. Vállalta a szociális mozgalom ellenzéki hagyományait, fennhangosan hangoztatta, hogy a balmazújvárosiaknak „mentődeszka volt a szocialista szervezkedés akkor, mikor a magyar zsellérrel még senki sem törődött”. (I. m. 29. l.) Tudta és vallotta, hogy politika és gazdaság szorosan összekulcsolódik, az elnyomott tömegektől hiába várunk friss és kezdeményező gazdasági erőt, politikai szabadságjogokra van szükség a gazdasági felszabaduláshoz, s gazdasági megerősödéssel a politikai szervezkedéshez. Birálta és elutasította a Horthy-kor valamennyi földreformját, főbb gazdasági követelése volt: a demokratikus és radikális földreform (és telepítés), a magyar falu belső megújítása, önálló és önkormányzati alapon működő parasztszövetkezetek, a nagybirtok és az egykez uralmának letörése, tervszerű gazdaságpolitika, minőségi termelés (azaz kevesebb költséggel minél több és jobb piacra vihető felesleg), az egyoldalú szemtermelés helyett kertgazdálkodás, új kultúrák (például gyapot) bevezetése, „növénygyárak” (mezőgazdasági nagyüzemek), mezőgazdasági feldolgozóipar megteremtése, a természeti források (magma, hő, hévíz) termelési hasznosítása, a fogyasztásból kihullott rétegek visszaállítása a fogyasztásba. Féja jól látta, hogy az agrárkérdésnek lelkiismeretlenül szembeállították a várost a faluval, az ipart a mezőgazdasággal, ezért falun városellenes hangulat alakult ki, a város viszont nincs tisztában az agrárkérdésnek a falun túlmutató jelentőségével, ezért hangsúlyozta, hogy egyetemes nemzeti és gazdasági érdek a fogyasztóképesség fokozása, az ipar és mezőgazdaság érdekeinek találkozása. Tömegigényeket szolgáló kulturális és szociálpolitikát szorgalmazott, egészséges tömeglakásokat, népélelmiszert, egészségvédelmet. Féja e kötetben kirajzolódó patriotizmusa élesen eltér az uralkodó „neonacionalizmustól”. A hivatalos hazafiság a fennálló államszervezettel azonosította magát, valójában politikai nacionalizmus volt, amely az adott rend, a Horthy-kor államjogi státusát legitimizáló eseményekhez, személyiségekhez kapcsolódott. Féja a hazafiság egészen más — népi — emlékeit és képeit kereste, a forradalmak, Dózsa György, Petőfi, Kossuth, a márciusi fiatalok örökségét. Mindez a hivatalos neonacionalizmus szemszögéből csempészárúnak „antipatriotikus érzületnek” minősült. Féja több cikkében is elutasította az újkeletű és divatos fogalmakat. Az „élettér” hódító szellemével Petőfi és Ady patriotizmusát szegezte szembe, „az újabb idők magyar patriotái [...] nem vágyakoztak élettérre, hanem a haza megőrzését és felvirágoztatását tűzték ki életcéljuknak” — írta — „a haza nem élettér”, ha-

nem „végső elv, melyet semmivel sem lehet helyettesíteni”. A hazafiak a földédes gyermekei, akik csak Magyarországon tudnak és akarnak élni. (I. m. 355. l.) Tudjuk, mit jelentett ez az állásfoglalás 1939 augusztusában. „Kor népáramlatok vad erői száguldoznak Európa-szerte” (i. m. 354. l.) — írta, s óvott a beszűkítő barbár német befolyástól, hangsúlyozta, hogy a magyar műveltség mindig egész Európát tekintette hazájának. (I. m. 340. l.)

A Magyar haláltánc legkorábbi írása 1930-ból a „végtelen szenvedésben” a „végtelen megtisztulás” reményével hívta és mozgósította az ifjúságot, hogy egyesülve „jőjjenek az új történelmi feladatokat teljesíteni”. (I. m. 9. l.) A kötet utolsó írása 1943 márciusában azt hangsúlyozza, hogy a dolgozó osztályok „teljesen megérték a történelmi szerepre”. (I. m. 405. l.) Féja Géza publicisztikájának reprezentatív válogatásából mintegy lemérhető, hogy mi is történt másfél évtized alatt az agrárproletárok tömegeiben, a parasztság soraiban. Egy felgyorsult folyamat kezdő és végpontját szembesíthetjük. E változás a paraszti öntudatosodásban mintegy fokmérője, hogy a „Láznak” milyen ifjú serege robobott fel, milyen „hályogot tépett a magyar szemem”:

*Átváltódik, kit lázunk megkerül,
Mélyül s tornyosul gondolat és álom,
Megrázkódik újat lesve a szív
S minden szokottság fojtogat, mint járom.*

(Ady Endre: Új tavaszi seregszemle)

Féja publicisztikája olyan időszakban jelent meg és jutott el hozzánk, olvasókhoz — 1984 ősze és 1985 tavasza között — midőn az ország négy évtizeddel azelőtti sorsfordító pillanatait idézte az emlékezetébe és élte újra át. 1944—45-ben, ahogy a hadak nyomán elomlottak a Horthy-kor intézményei, fellazultak az eresztékek, önkéntes agrárforradalom futott végig az ország egyes tájain. Elsőként a nagy plebejus-agrárforradalmi hagyományokkal rendelkező Tiszántúl szabadult fel 1944 őszén-telén. A lakosság a Viharsarokból kiindulva azonnal hozzákezdett az új, demokratikus helyi politikai élet kialakításához és a közigazgatás megszervezéséhez. A tömegek politikai aktivitásának nagy szerepe volt, feisőbb irányításra nem is váró tettekrekésztség, gyorsan kibontakozó öntevékenység jellemezte. A falusi nincstelének, napszamosok és szegényparasztok mindinkább sürgették a földigény kielégítését, küldöttségeket menesztettek Debrecenbe; a Tiszántúl parasztságának forradalmi megmozdulásai meghatározóak voltak a földkérdés megoldása szempontjából. Az új kormány 1945. március 15-én hirdette meg a földreformot, de már 1944 végén és 1945 elején az ország több részében önként megalakultak a helyi bizottságok, s megkezdődött a nagybirtok felosztása. Ezt majd csak 1946-ban követte a bányák és a négy legnagyobb üzem felülről kezdeményezett kisajátítása, s 1947 ősze és 1948 nyara között a bankok, üzemek és iskolák államosítása. Az 1945-tel elkezdődött gazdasági-társadalmi forradalmi átalakulásban tehát (nagyobbrészt mozgalmi jelleggel) az agrárövezet járt élen. A demokratikus földreformot maga a nép hajtotta végre. E földreform eredményeit és hatását tekintve (történészek szerint) agrárforradalommal ért fel; azzal pedig, hogy a bankok és tőkés vállalatok földbirtokait is kisajátították (már 1945-ben), előkészítették a népi demokratikus fordulatot.

E forradalmi mozgás egyik kiindulópontja, mint említettük, az a táj volt, amelynek névadója Féja Géza. A Magyarország felfedezése sorozatban 1937-

ben megjelent kötete címe alapján a Viharsarok szó, annak „forradalmi, mozgalmi töltése, hangulati vonzata, összetett jelentése, költői színezete és találó rövidege” révén általánosan elfogadott és használt földrajzi névvé vált. (Farkas József—Szabó Ferenc: A Viharsarok. Egy tájegység sajátos történeti problémái. Párttörténeti Közlemények, 1979. 3. sz. 196. l.)

Féja Géza publicisztikája és közszereplése is egyik előkészítője volt az 1945-ös agrárforradalomnak. Írása történelemformáló erő lett, bármerre is vezetett a személyes útja a háború alatt és 1945 után, bárhogyan is alakult a sorsa a világforgató időkben. Az ő munkája is beépült, ha közvetve is, az újraformálódott társadalmi valóságba, sokakat ő készített fel a nagy történelmi mélyszántásra, amely a társadalmi viszonyokat megforgatta. Publicisztikáját ma olvasva, s negyven évre visszatekintve jól látszik, hogy amit ő jövőképként megfogalmazott, nagyjából az valósult meg, s úgy, ahogyan ő elképzelte. Néhány programpontja (önigazgatás, demokratizálódás, a termelés intenzifikálása) éppen napjainkban lett időszerű. A Magyar haláltáncot forgatva tehát kísértést érezhetünk, hogy alkotói pályája értékeit a ma uralkodó eszmék alapján próbáljuk meg legitimizálni, hisz kétségkívül előrsnek, a tömegeket forradalmi változásra ráhangoló „fellazítónak” tekinthetjük őt is. Mindez azonban ízléstelen lenne, hisz tudjuk, nem volt sem kommunista, sem marxista, s bármily közel is került 1936—1937 tájt a történelmi materializmus és a marxi—lenini politikai gondolkodás néhány eleméhez, különösen a földkérdés kezelésében, a reálsan létező politikai erők és a politikai harc elvi és taktikai elemeinek megítélésében, a pártépítés és sajtó, a tömegesség kérdéseiben, elegendő csak Révai József Marxizmus és népiesség című broszúrájába bepillantnunk, hogy lássuk a különbséget a korabeli (gyakorlati) marxizmus és Féja Géza felfogása között — már az időben is, amikor a népiek közül Moszkvából éppen Féja Gézára tekintettek a legnagyobb bizakodással a kommunista emigránsok,

Révai József állapította meg, hogy a népiekre a marxizmussal kapcsolatban valamiféle közömbösség volt a jellemző. Féjának sem középponti problémája saját szocializmusa és a marxi szocializmuskép közötti ellentét. Rá is illik, amit Révai általában írt a népiekről: „tudatában vannak ugyan ennek az ellentétnek, de megférnek vele”; „nem marxisták, de nem is antimarxisták”; „nem harcolnak a marxizmus ellen magában a munkásmozgalomban”. A háború kitörése után, s majd a végjátzmában viszont, „gouvernementális tollforgató” korában, ahogyan Révai nevezte kormánysajtóbéli szerepvállalását, Féja Géza marxizmussal szembeni közömbössége megszűnt, s rövidebb időre aktivizálódtak ellentéteik; ekkor nemcsak a nyilasokkal folytatta tovább korábbi hadakozásait, hanem — Teleki Pál irányvonalának megfelelően — harcot vállalt a politikai színskála mindkét szélsősége, így a szélsőjobb mellett a baloldal, főként a szociáldemokrácia ellen is. Rövidebb ideig tehát a gyakorlati marxizmus ellenfelei között is számon tartható. E kétfrontos harc indítéka Féja politikai meggyőződése volt; szerinte a magyarság az egyetemes emberi fejlődés irányvonalának mentén a saját életformáját így valósíthatja meg. Nacionalizmusának éle ekkor az „idegenvezetők” ellen irányult, egyaránt félt a német és a szovjet befolyástól, s ebben közös nevezőre jutott a Horthy-korszak hatalmi elitjével, azok politikai rétegzettségétől és színezetétől függetlenül. Egy televíziós interjúban, 70. életévén túl önkritikát is gyakorolt: „Volt idő, amikor nem láttam tisztán a helyzetet és azokat a nagy politikai erőket, amelyek végső soron Európa és az emberiség sorsát eldöntötték” — mondta. (Válaszolni nehezebb, RTV—Minerva, Bp. 1980. 15. l.)

Féja, aki 1937-ben (a Márciusi Front zászlóbontásakor) a demokratikus Magyarország jelszavával szólított új honalapításra, aki 1938-ban egyike az úgynevezett első zsidótörvény elleni tiltakozóknak (Bartókkal, Kodálllyal, Gáspár Zoltánnal, Supka Gézával, Mihályfi Ernővel és másokkal együtt), s az idő tájt a népi írók egyik legnyitottabb kapcsolatrendszerű tagja, baloldról őt figyelik a legnagyobb várakozással, a háború kitörése után, az új sajtófeltételek közepette pályát módosított: megmaradt a kormánypártivá alakított Magyarország szerkesztőségében.

Az 1939-es választásokon (titkos szavazással) jobboldali radikális érzelmek nyilvánultak meg. Az intézményrendszer, egyes reménybeli politikusok (például Imrédy) jobbratolódása, a háború kitörése új helyzetet teremtett, tovább színezte s kiélezte a hatalmi eliten belüli, régebbi keletű és többretű ellentétet. *M. Kiss Sándor* különböztette meg egy szóbeli előadásában a baloldali, progresszív ellenzék mellett a hatalmat közvetlenül gyakorlók hatalmon belüli ellenzékét. Maga a baloldali, progresszív ellenzék is rétegzett volt; egyik alcsoportja a hatalmon kívüli, de rendszeren belüli (politikai értelemben *legális*) ellenzék, a másik a hatalmon és rendszeren kívüli (politikai értelemben *illegális*) ellenzék. Féja Géza útját, kétségkívüli jobbratolódását ebben a sémában követhetjük. Az illegális ellenzékbe (azaz a kommunisták közé) nem kívánt kerülni, a Viharsarok és pere moszkvai fogadtatásából szirénhangokat hallott ki. Hadállása a legális ellenzékiesség volt, a harmincas évek végéig a hatalmon kívüli, de rendszeren belüli ellenzék népi szárnyának markáns tollforgatója, kezdetben Bajcsy-Zsilinszky Endre oldalán jobboldali beszüremlésektől sem mentesen, később, a Márciusi Front idején egyértelműen balról bírálta a hatalmat. A háború kitörése után a hatalmat közvetlenül gyakorlók hatalmon belüli ellenzéke megpróbált a jövőnek is dolgozni, kapcsolatot keresett, s közeledett a legális ellenzékhez. Ezért kerülhetett egyáltalán sor Féja kormány-sajtóbeli szerepvállalására, a hatalmat közvetlenül gyakorlók hatalmon belüli ellenzékehez való időleges orientálódására, amelynek megett volna az értelme, ésszerűsége, taktikai értéke, hiszen közös nevezőre juthattak Magyarország háborútól való megóvását, később az ország háborúból való kivezetését illetően.

Féja ifjúkori alapélménye a magyar államiság összeomlása; 18 évesen elég tapasztalatot szerzett a Léva körüli frontmozgásban, hogy féljen a zűrzavartól, a közép-kelet-európai népek rendezetlen indulataitól és aspirációitól. Az esedékes történelmi fordulatot, belső megújulást, a népi honfoglalást nem egy háborús összeomlásban szétporló ország romjain, hanem államiságában átmentett, a háborút túlélte Magyarország megreformálásával, illetve radikális átalakításával képzelte el. Ezért feladta — tegyük hozzá, hogy a háborús viszonyok között fel is kellett adnia, hacsak nem akart illegálisba vonulni — a forradalmi indulatait, a lázításokat. Féja a legalitást választotta, s a hatalmon *kívüli* legális ellenzéknel esélyesebbnek, realisabb politikai erőnek vélte a hatalmon *belüli* ellenzékét, ezért publicistaként irányzatukat erősítette. Választásában kifejeződött korábbi csalódása az igazi ellenzéki politikában, s kétegye az ellenzék reális politikai erejében. Önmagában azonban bűneként nem róható fel, hogy „gouvernementális tollforgató” lett, azaz szerepet vállalt Teleki Pál és Bethlen István irányvonalában, továbbá az sem, hogy 1944. március 19-e után is jelentek meg cikkei. A mértékadó az, hogy a nyilvánosság számára megmaradt lehetőségeit (akkor, amikor az újságíró-társadalom jelentős és értékes részének a kezéből kiűtötték a tollat), mire és hogyan használta fel. Ez az út is felkínálta volna ugyanis az ellenállást, az ország megóvását a háborútól,

illetve később a kiugrást. A hatalmon belüli ellenzék azonban erre képtelen volt, s így leértékelődött Féja Géza minden taktikázgatása. Elvileg nem hibázható azért, mert valóságos, létező politikai erőkkel teremtett átmeneti szövetséget, ám reményeitől kétszeres kisiklás is eltérítette. Ő maga úgy engedményezett a hatalomnak, hogy az kétségessé tette alkalmasságát, hitelét, hívó szavának erejét a jövőt formáló politikai erők felsorakoztatására és komolyabb befolyásolására. Másfelől a hatalmon belüli ellenzék mégsem bizonyult eléggé hatékony politikai erőnek, csődöt mondott, alkalmatlan volt az ország, de még saját legelemibb érdekeinek a képviselőjére is; elegendő itt csak a kiugrási kísérlet kudarcára utalnunk.

Féja Gézát később, közvetlenül a háború után sokat foglalkoztatta saját publicista útvesztése. Igen árulkodó *Az igazi Kossuth Lajos* című (kézíratos) történelmi esszéje. *A Pesti Hírlap korszaka* című fejezetben érezhetően személyes kérdésekkel viaskodik. Kossuthot reálpolitikusként ábrázolja, minuciózusan magyarazza, hogy miért haladt Kossuth a köznemességgel együtt, noha nem hitt a vezető szerepe tartósságában. Szerinte Kossuth ekkor nem tehetett mást, s „[...] bár felhasználta az egyik uralkodó réteget, a köznemességet, de távolról sem az uralkodó osztályok konzerválásában kereste politikai hivatását, hanem új társadalmi erők felsorakoztatásában. Ám látnia kellett, hogy ez a felsorakozás még a jövő zenéje, tehát politikai művének ütemét egyelőre a valóságos politikai erőkhöz kellett alkalmaznia. Világnézeti próféták bizonyára másképpen cselekszenek, de államférfiak csakis úgy cselekedhettek, mint Kossuth Lajos.” A sorokon átvérzik a személyes líra, épp megírásakor nehezedett Féjára teljes súllyal tévedésének minden terhe. Mentegetőzik, mintha az uralkodó osztályok konzerválásában kereste volna politikai hivatását, azokhoz az erőkhöz szegődött volna el, melyeknek szennyes árja végül is elöntötte a magyar politikai életet. Holott maga a „gouvernementális” jelző is túl általános bélyeg kormányajtóbeli szerepvállalására, amely a hatalmi elit egyik (Teleki—Bethlen nevével jelezhető) csoportjához kapcsolódott. Érdeemes felidézünk Boldizsár Iván egyik visszaemlékezését, eszerint 1944. március 19-e után ő maga is legálisan írt a sajtóban: „Most visszatekintve elképzelhetetlen, hogy április végétől szeptember végéig újra írhattam a lapba. Szinte magamnak se hiszem el, úgy beleszokott még az emlékezetem is a fekete-fehér, manicheus gondolkodásba. Ha ezt az utánam következő nemzedék tagjai olvassák, nyilván megütköznek: hiszen akkor ez az ember kollaboráns volt. Volt a fene. A Sztójay-kormány menesztése után erőre kapott az ellenállási mozgalom.” (Boldizsár Iván: Március tizenkilencedike. Kortárs, 1984. 5. sz. 762. l.)

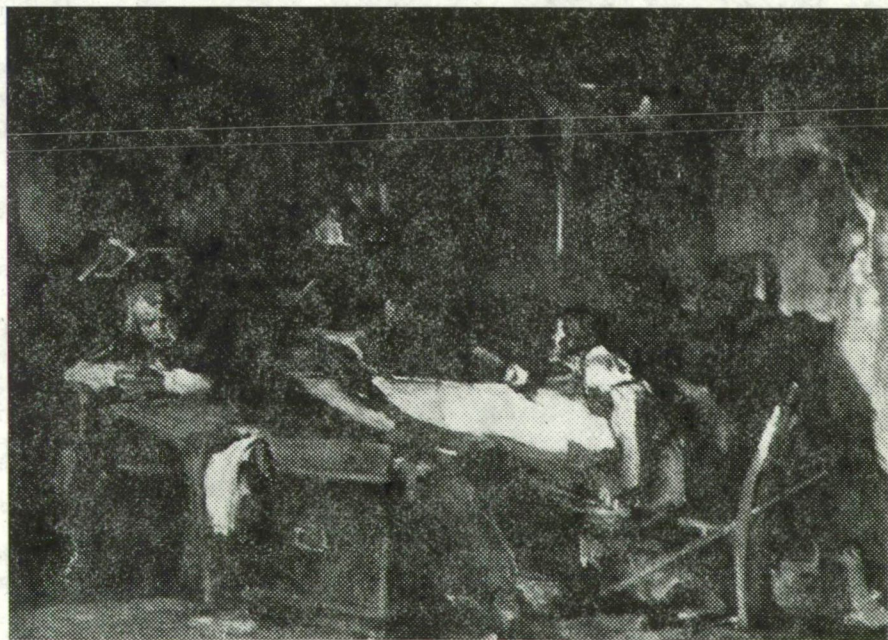
Féja Géza a németek bevonulása után, 1944 nyaráig (Magyar Néző) álneven publikált néhány olyan történelmi tárgyú cikket, amely madárnyelven németellenes érzületet, magyar öntudatot, függetlenségi tartást erősített. 1944 őszén az angolszász orientáció híveként a kiugrási kísérlet szolgálatában kezdte írni *Az igazi Kossuth Lajos* címmel későbbi átdolgozásban fennmaradt történelmi esszéjét a Külügyminisztérium Sajtó Osztálya, Gál István (az Apollo szerkesztője) megbízásából, amelyet angol és francia nyelvre fordítva Nyugatra akartak juttatni, hogy megmutassák Európának a „másik Magyarországot”. Megalopozatlanok azok az 1945-ben forgalomba került vádaskodások, hogy még a Szálasi-puccs után is írt (nyilas érzelmű) névtelen cikkeket. Féja a nyilas puccs után már nem vett részt a Magyarország szerkesztőségi munkájában, az új főszerkesztő, Mattyasovszky-Latesz Kornél fel is mondatott neki. Féja céltévesztése nem „gouvernementális tollforgatóskodása” volt tehát, hanem az, hogy e

lehetőséget nem „gouvernementális” gondolkodásra használta fel. Alapvető politikai értékeit, az önkormányzatot, demokratizmust, nemzeti függetlenséget, német- és nyilasellenességet elválaszthatónak vélte és elválasztotta az emberi jogoktól, korábbi patriotizmusát feladva nem vállalta a magyarság ügyét a magyarság egészével, tehát a magyarországi zsidósággal való teljes szolidaritásban, ehhez társultak a baloldali szociáldemokrácia elleni támadásai, így nagy hatású képességeit végső soron nem az ellenzék különféle (népi, polgári, szociáldemokrata) szárnyainak közelítésére, az akkoriban időszerű nemzeti egység és ellenállás erősítésére hasznosította. A hatalmon belüli ellenzékkel való együttműködések ezért nem dolgozhatott eredményesen az új politikai erők felsorakoztatásán, ezért hagyta figyelmen kívül életképes szövetségek lehetőségeit.

Féja Géza személyes felelősségét nem tagadva látnunk kell, hogy a politikai törekvések tisztázottsága avagy tisztázatlansága, a publicisztikának fedezetet adó háttország mennyire döntő volt pályája alakulására. Tanulságos adaléka ennek egy rövidke följegyzés, amelyben Féja Géza publicisztikája kisiklásával közvetlenül, s nem oly áttételesen foglalkozik, mint a Kossuth-tanulmányban. 1945. október 5-én jegyezte fel az alábbiakat: „Hosszú hónapok óta az üldözött vad sorsát élem, pedig nem a privatumért harcoltam, hanem a magyar sors megszállottja voltam, nem a bőrömön, hanem csontig, idegig, életem legmélyéig éreztem az időtlen magyar szenvedést, a kétségeket, a reménytelenséget. Nem tudtam egyoldalúan nézni, nem tudtam hirtelen egy irányban dönteni, siető hullámokként zúdultak ránc az események, s én a menekvés útját kutattam. Hittem: ha egy Bethlen Gábor szabású zsenije lett volna a közelmúltban a magyarságnak, nem jutottunk volna ideig: nem alacsonyodtunk volna a németek szolgálivá, s nem tettük volna fel sorsunkat egyetlen lapra. Akkor más lett volna az én publicisztikai szerepem is, de mi lehetett ilyen züllött társadalomban s ilyen rothadt vezetőréteg ballépései közepette? Menteni a menthetőt, kutatni s építeni a menekvés útját. Mindkét kezem meg volt kötve, a szabadabb megnyilatkozás lehetőségei holtpontra jutottak; veszedelmek, rémületek s tragikus számvetések kamrájában, valóban belső börtönben szenvedtem.”

Nem azért említettük Féja útvesztését, mintha nem szólhatnánk róla anélkül, hogy úton-útfélen azonnal rá ne olvassunk a tévedéseit, még ha a téma meg sem kívánja, mint ahogyan ezt sokan szívesen megteszik. Emlékeztetnünk kell azonban, hogy a Magyar haláltánc nem a teljes arcát mutatja Féja Gézának. A válogató Féja Endre rostája az átörökítésre méltó, időtálló értékeket, a progresszív elemeket engedte át. Korántsem a retusálás szándéka, hanem a válogatás természeté szerint módosult a kép: a szemelgetés a termés legjavát hozta át az idő vámházain, a vevő, a mai kor igényei és szempontjai szerint. A tévedések ráolvasása azért is helyénvaló itt, mert a tények és érzések összekavarása miatt elég sűrű a homály Féja Géza útvesztése körül. A „renegát” jelzöt, amelyet Révai József a napi politikai harcokban hajított Féjára a Marxizmus és népiesség 1946-os kiadásának előszavában, többen az egész pályára igyeksenek kiterjeszteni, Féja életútját hatalmas áruhátsorozatként, megrögzött Júdás-sorsként próbálják bemutatni. Az áruháts végső soron bibliai motívuma azonban túlzottan is leegyszerűsítő, mitikus magyarázata a pálya fordulatainak. A Magyar haláltáncban közzétett cikkanyag azt bizonyítja, hogy Féja életművének nagyobbik része legitimizálja magát az emberi és nemzeti haladás szemzőgéből, de az elmúlt évtizedek történelmi valósága és praxisa alapján is. Cikkeiben lépten-nyomon a társadalmi átalakulás-változás, előrejutás távlataira

bukkanunk rá. A kollektívizmus kibontakozó lehetőségeit kutatta, és a társadalmi demokratizálódás távlatában gondolkodott. A „nagy politikai hatóerők”, „az új történelmi hatás”, az „emberi megújulás”, „új honfoglalás”, „történelmi fordulat” igen általános és elvont, ám a Horthy-korszakban egyértelműen ellenzéki, olykor forradalmi csengésű programja, írásainak jövőbe mutató perspektívája emeli ezeket a cikkeket a szociális harc — Féjától nem idegen — alkalmi taktikázgatásai, vagy éppen tévesztett politikai állásfoglalásai, sőt, komoly botlásai fölé. *(Szépirodalmi.)*

TORNYAI JÁNOS: A JUSS (ALFÖLDI GALÉRIA)